

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Published by

İlkbahar 2022/9-1

<https://dergipark.org.tr/pub/atdd>

<https://doi.org/10.46868/atdd.220>

Azerbaycan-Dağıstan-Türkiye ilişkileri açısından Kumuk Hasay Han Usmiyev'in Faaliyeti

Aynur Gazanfargizi*

ORCID: 0000-0003-1415-2518

Öz

Büyük bir alanda yerleşmiş Kafkasya'yı yönetmek zordu. Silah üreten fabrikaları, endüstriyel merkezi olmayan Kafkasya'da Rusya aleyhine direniş hareketi 60 seneye yakın sürdü ki, bunun da 30 senesine Şeyh Şamil rehberlik etmiştir. Rusya işgal ettiği ülkelerin sadece rehberlerini değil, hatta bölgede sözü geçen, nüfuz sahibi şahısların da çocuklarını rehin alarak Sankt-Petersburg şehrine götürmüştü. Bunun bir sebebi çocukları rehin olan babaların isyana teşebbüs göstermemeleriydi de, diğer sebebi rehin aldıkları çocukları okutarak ve terbiye ederek ileride hükümete sadık kadro gibi kullanmaktı. Rehlin alınan çocuklar arasında Kumuk şamhalı, Musa-Hasay Han Usmiyev'in oğlu Hasay Han Usmiyev de vardı. 1808 yılında doğan Hasay Han Usmiyev Sankt-Petersburg şehrindeki askeri okulda eğitim almış. Daha sonra Tbilisi'de canişinlikte çalışırken Karabağ hanının kızı, Hurşid banu Natevan ile evlenir. O bir süre Karabağ'ın gubernatı olarak çalıştıktan sonra Varonej şehrine sürülür. Nedense Azerbaycan'da ve Dağıstan'da hayatı ve faaliyeti iyice araştırılmış Hasay Han Usmiyev'in Osmanlı devleti ile işbirliği içinde olabilme ihtimali dikkatlerden kaçmıştır. Makalemizde, Hasay Han Usmiyev'in bu güne kadar araştırmaya tabi tutulmamış yönünden sözedeceğiz.

Anahtar kelimeler: Hasay Han Usmiyev, Azerbaycan-Dağıstan ilişkileri, Osmanlı devleti

Gönderme Tarihi: 29/10/2021

Kabul Tarihi:20/03/2022

* Doç. Dr, Hazar Üniversitesi Edebiyat ve Diller Bölümü, Bakü-Azerbaycan, aynurgezenfergizi@yahoo.com.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Gazanfargizi, Aynur. "Azerbaycan-Dağıstan-Türkiye ilişkileri açısından Kumuk Hasay Han Usmiyev'in Faaliyeti." *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9-1, 2022, ss.158-167.

The Activity of Hasay Han Usmiyev in Terms Of Azerbaijan-Dagestan-Turkey Relations

Aynur Gazanfargizi*

ORCID: 0000-0003-1415-2518

Abstract

It was difficult to rule Caucasus people, spreading widely in the area. The rebellion, continuing 60 years, and 30 year of it realized under the rule of Sheikh Shamil, hadn't any weapons factory, industrial center. Russia took in pawn not only the children of leaders, but also the children of authoritarian leaders as well. They took these children to the Sankt-Petersburg and the reason of this was the grantee of leader's rebellion. The other reason of this was to educate true servants to the Russia. Hasay han Usmiev, son of Musa-Hasay Han Usmiyev, the Kumykian shamkhal, was between the hostage children. He was born on 1808 and studied at Sankt Petersburg at the military school. After he was sent to Tbilisi substitution to work. He was married with Natavan Hurshidbanu, daughter of Karabakh han. He had worked in Karabakh as the gubernator of area and after was sent to Varonej city by the Russian militaries. Despite there are so many researches about of the life and activity of Hasay Han Usmiyev in Azerbaijan and Dagestan, for some reason, we can't find any information or probability about his relationship with Ottoman Empire. It will be seek the undisclosed activity of Hasay Han Usmiyev in the article.

Keywords: Hasay Han Usmiyev, Azerbaijan-Dagestan relations, Ottoman Empire

Received Date: 29/10/2021

Accepted Date: 20/03/2022

*Associate professor, Khazar University Department of Literatures and Languages, Baku- Azerbaijan, aynurgezenfargizi@yahoo.com.

You can refer to this article as follows:

Gazanfargizi, Aynur. "Azerbaijan-Dağıstan-Türkiye ilişkileri açısından Kumuk Hasay Han Usmiyev'in Faaliyeti." *Academic Journal of History and Idea*, 9-1, 2022, pp.158-167.

Деятельность Хасая Хана Уцмиева в условиях Азербайджано-Дагестано-Турецких отношений

Айнур Газанфаргызы*
ORCID: 0000-0003-1415-2518

Резюме

Управлять кавказским народом, широко расселившимся в этой местности, было трудно для России. Восстание, продолжавшееся 60 лет, и 30 лет его осуществления при шейхе Шамиле, не имело никакого оружейного завода, промышленного центра. Россия взяла в заложники не только детей лидеров, но и детей авторитарных лидеров. Они увезли этих детей в Санкт-Петербург, и причиной тому стал гарантия на восстание вождей. Другой причиной этого было воспитание истинных слуг для России. Между детьми заложников находился Хасай хан Усмиев, сын кумыкского шамхала Муса-Хасай хан Усмиев. Он родился в 1808 году, учился в Санкт-Петербургском военном училище. Позже, когда он работал в Тбилиси, Женился на Натаван Хуршидбану, дочери карабахского хана. Он работал в Карабахе губернатором области, а затем был отправлен в город Воронеж. Почему-то, несмотря на то, что существует так много работ о жизни и деятельности Хасая хана Уцмиева в Азербайджане и Дагестане, мы не можем найти никакой информации или вероятности его отношений с Османской империей. Мы будем искать в статье нераскрытую деятельность Хасая хан Уцмиева.

Ключевые слова: Хасай хан Уцмиев, азербайджано-дагестанские отношения, Оттоманская империя

Получено: 29/10/2021

Принято: 20/03/2022

**Доцент, факультет литературы и языков Университета Хазар, Баку-Азербайджан, aynurgezenfargizi@yahoo.com.*

Ссылка на статью:

Gazanfargizi, Aynur. "Azərbaycan-Dağıstan-Türkiye ilişkileri açısından Kumuk Hasay Han Usmiyev'in Faaliyeti." *академическая история и мысль*, 9-1, 2022, сс.158-167.

Giriş

Kumukların çoğunluğu toplu olarak Rusya Federasyon'una bağlı Dağıstan Cumhuriyeti sınırlarında yaşayan Türk kavmidir. Kumukların yaşadığı alan Nogaylar, Tatarlar, Kazakların yaşadığı kadar geniş değildir. Kumukların az kısmı ise komşu İçkeriya (Çeçen), İnguş, Kuzey Osetiya Cumhuriyetlerinde ve Türkiye'nin Üçgozen, Kuşoturağı, Yavu, Ataköy, Doğan, Azize, Keyikkırı köylerinde yaşarlar.¹ Ansiklopedi bilgilerine göre Rusya Federasyon'unda 2022 senesi nüfus kaydında 423000, 2010 senesinin nüfus kaydında 503060 Kumuk yaşamış olduğunu, onlardan 365,8 bininin Dağıstan'da, 12 bininin İçkeriya'da (Çeçenistan), 15 bininin Kuzey Osetya'nın Mazdok ilinde toplu şekilde, geri kalanının Rusya Federasyon'unda çeşitli bölgelerde yaşamaktadır.² Türkiyede'de 10 bin kişiden fazla Kumuk Türkünün yaşadığını yazarlar. Nüfusunun sayımı 2012 yılının bilgilerine göre, 250 bin kişi oluşturmuştur. Sovyet döneminde 50 binden fazla Kumuk, Osetiya, Irak, İran, Türkiye ve Azerbaycan arazisine göç etmiş, bir kısmı da assimle olmuştur.³ İnternet sitelerinde ise Kumukların sayının yarım milyondan fazla olduğu gösterilmektedir. Nüfusunun çoğu Rusçayı ana dili gibi kullansa da, bu dili daha çok resmi ortamlarda kullanır, kendi aralarında ise Kumukça kullanmaya özen gösterirler.

Kumuklar buldukları bölgede azınlık ve çoğunluk halklar arasında dengeleyici köprü rolünü üstlenmiştir. Bunun sayesinde de onlar dünya kültüründen Çin'den Avrupa'ya kadar tüm haberlerden, sanat eserlerinden, müzikten vb. yeniliklerden haberdar olma şansına sahiplerdi. Kafkasya'nın yerli halklarından sayıldığından ve çok uzun süre Kafkasya'da ortak iletişim dilinin Kumukça olması nedeniyle özellikle Kumuklar, seyahat eden tüccarların anlattıklarından nasiplenir ve kültürel bakımdan zenginleşirler. Aynı iletişim dilini kullanan Dağıstan'ın diğer halkları da ister istemez bu durumdan etkilenir, kültürel gelişim açısından Kumukların etkisinde kalır. Bu kadar gelişmiş zengin kültüre sahip halkın Hasay Han Usmiyev gibi nüfuzlu, ciddi Rus asimile terbiyesinden geçmiş olmasına rağmen özüne bağlı generala sahip olması tesadüfi olmamalı.

¹ Ali Şamil, *Uyğur, Gagauz, Güney Kafkas Türklerinin Folkloru ve Edebiyatı*. Nurlan, Bakü 2011, s.270.

² Valeriy Tişkov, "Narodi i religii mira", *Ensiklopediya*, Bolşaya ensiklopediya, Moskva 1998, s 276.

³ Dınçer Betül vd. "Kumuklar: Etnik Hakları ve Geleceklerine Yönelik Bir İnceleme", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2021, s.233.

1. Azerbaycan-Dağıstan ilişkileri

Sovyetler dağıldıktan sonra Kumuklar Rusya'ya bağlı kalmış olsalar da yeni durumdan istifade ederek, özüne dönerek geçmişlerini araştırmağa başlar. Bu gün dünyada Türk halklarının kültürel yakınlaşması yolunda ciddi adımlar atılmaktadır. Bu da Türk halklarının bir araya gelmesi, bütün yönlerden Türk milli varlığının araştırılmasında güçlerin ve imkanların daha da pekiştirilmesi demektir. Fakat maalesef ki, bu durum Rusya'ya bağlı Türk Özerk cumhuriyetlerinde pek parlak değildir. Bunun için de bağımsızlığını kazanmış ülkelerin kendi soydaşlarının tarih, edebiyat ve kültürünün öğrenilmesinde yardımcı olması gerekir. Özellikle Azerbaycan ve Türkiye kardeş ülkelerin tarih, edebiyat ve kültürünün öğrenilmesinde önyak olmakta. Bu da bize Türk milli varlığının araştırılması ve öğrenilmesi için zemin hazırlar. Türk devletleri başkanlarının 11. Sammitinde Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül kardeş ülkeler arasındaki müşterek dil, din, tarih, kültür gibi değerlere dayanan bağların çok güçlü olduğundan bahsetmiştir.⁴ Bunun yanısıra, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev defalarca konuşmalarında Türk halklarının yakınlaşmasının önemini altını çizmiştir:

“...Manevi bakımdan, siyasi bakımdan ve de ekonomik projelerin gerçekleştirilmesi sonucunda Türk dünyasının birleşmesi ve bir güç şeklinde faaliyet göstermesi bu gün gerçekliktir. Bu gerçeyi biz oluşturmaktayız ve birliğimizin devam etmesi, güçlenmesi, halklarımıza yeni imkanlar sunması bizden kaynaklanır. Türkiye dışında Azerbaycan ve tüm Türk cumhuriyetler bağımsız ülke olarak gençtir, bağımsızlığın gençliğini yaşamaktadır. Bu bağımsızlığın şekillenmesi her bir ülke için büyük zorluklar oluşturmaktadır. Bu zorlukları gidere bilmek için müthiş çaba, gerçek siyasi irade, dünyagörüşü ve cesaret talep edilmektedir”.⁵

Göründüğü üzere, Azerbaycan Cumhurbaşkanı bu tarihi olayın zaruriliğinin altını çizirken hem de her bir Türkün fert olarak da elinden geleni yapmasının zaruriliğini vurgular. Belirtelim ki, Hasay Han Usmiyev de bir fert olarak ilişkilerin pekişmesinde önemli rol oynar.

⁴“Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekreterliği İstanbul'da yer alacak”, 2011. <http://azerbaycanli.org/az/news-643.html>.(12.12.2021).

⁵ *Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Konuşmaları, Röpörtajları ve Açıklamaları*. (2009), <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2009.pdf>, (12.12.2021).Aliyev, İlham: “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Temel Görevi, Halklar ve Ülkeler Arasındaki Birliği Daha Da Güçlendirmektir” 2013 <http://news.milli.az/politics/208063.html>.(12.12.2021).

Azerbaycan ve Kumuk halkları yüzyıla yakın bir süre içinde çar Rusya'sının işgali altında, yetmiş yıl ise SSCB'ye bağlı olmuş. Her iki rejim de Türklerin birbirini unutması, birbirinden kopması için çeşitli yollar denemiştir. Özellikle Sovyet döneminde aynı kökenden halkların yakınlaşmasına engel olunmuş, onların biri diğerinin öğrenmesine engeller konulmuş ve bu milletecilik adlandırılarak kötülenmiştir. Lakin Türk olmayan halkların (Rus, Belarus ve s.) tarihinin, kültürünün, halkbiliminin araştırılması için özel emirler verilmiş, o araştırmalar enternasyonalizm adlandırılarak desteklenmiştir. Böylece aynı kökenden, aynı milletten Türkler birbirinden uzaklaşmış, ilişkiler kopmuştur.

2. Politik ilişkilerde Hasay Han Usmiyev'in rolü

Arşivlerde tutulan belgeler sayesinde iki halk arasında siyasi-ekonomik ilişkilerin de derinliğini görmekteyiz. Bu ilişkiler genel dünya kültürünün yaranmasına doğru bir adım olarak kabul edilmelidir. İlişkilerin yakınlığı, aynı zamanda, medeniyetlerin de yakınlaşması demektir. Azerbaycan ve Kumuk halklarının siyasi ekonomik yönden yakınlaşmasında Hasay Han Usmiyev'in ve Reşit han Kaplanov'un⁶ adlarını özellikle belirtmemiz lazım. Kumuk halklarının nüfuzlu knyazı, çar ordusunun generali Hasay Han Usmiyev Karabağ'ın sonuncu hanı İbrahim han'ın kızı Han kızı Hurşitbanu ile evlenmiştir. Generalin Azerbaycan ile sıkı ilişkide olduğu belirtilse de, onun ülkeyi olabilecek her hangi bir tehlikede düşmanlarından korumaya çalışması hakkında pek bilgi verilmemiştir. Bu konuda ya yeterli araştırma yapılmamış, ya da belgeler bilerek açığa çıkarılmamıştır. Şöyle ki, Rusya Federasyonu Dağıstan Bilimler Akademisi Etnografi ve Tarih Enstitüsü'nün Elyazması fonundaki bir belge generali (Hasay Han Usmiyev'i) izleyen rus ajanının verdiği bilgide Hasay Han Usmiyev'in Osmanlı'dan gelen kişilerle yaptığı gizli toplantıdan haber verilir. Toplantıda hem de Azerbaycan'ın her hangi bir askeri taaruza maruz kalması durumunda Dağıstan aydınların nasıl davranacağı da müzakere edilmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere Hasay Han Usmiyev'in Rus ordusunda general olmasına, gubernat çalışmasına rağmen Rusya'nın Müslüman halklara karşı yaptığı gaddarlıklar onu pek memnun etmemiş. Bu yüzden de Osmanlı devletinin yetkilileri ile ilişkisi olmuştur. Bu ilişkiden haberdar olan hükümet onu görevinden almış ve sürmüştür. Hasay Han Usmiyev 1867 yılında sürgünde olduğu Varonej'de vefat etmiştir.⁷

Rusya Federasyonu Dağıstan Bilimler Akademisi Etnografi ve Tarih Enstitüsü'nün Elyazması fonunda tutulan AKAK 11. cilt 649. sayfasında generali izleyen çar memurunun

⁶Uyar, Mehmet. "Dağıstan Tarihinin Türk Tarihi İle İlişkisi Ve Dağıstan'ın Türkiye İçin Önemi". *Türk Dünyası Araştırmaları*. C. 119, S.234, s. 217-234.

⁷Svetlana Umarova, *Kumkskiy Ensiklopedičeskiy Slovar: A-Ya*. Lotos, Mahaçkala, 2009, s.51.

verdiği bilgiye göre Hasay Han Usmiyev günümüz Türkiye'sinin Beyazıt şehrinden gelmiş Argez köyü sakinleri Sadık bey Hüseyinoğlu ve Alekper Han oğlu ile Arınç köyünde kalmışlar ve orada Şirin Sultan Nebi bey ile Müslümanlara karşı her hangi bir baskı olursa o zaman Sadık bey'in Dereleyez, Şirin Sultan'ın Nahçıvan gazalarına, Eset Kelbalay oğlunun ise Şuşa şehrine müdahale ederek Azerbaycan Türklerine yardım edecekleri tartışılmıştır. Bunun yanı sıra, Türkiye'de de bilinmeyen şahısa mektup yollandığı da belirtilmiştir.⁸ Bu belgedeki bilgileri destekler nitelikte başka bir belgeyi de bize Nazir Ahmetli daha yeni yazdığı ve yayına hazırladığı "Nahçıvan Eyaletinde ve Ordubad Dairesinin Kameral Tasviri" kitabında sunar. Araştırmacı belirtir ki korgeneral Reutt 1854 yılı 1 Haziran tarihli gizli mektubunda Read'a yazar ki, Nahçıvan gazasının başkanı Revan'ın askeri gubernatoruna bilgi vermiş ve demiş ki Türkiye'nin Beyazıt paşalığından dönen Argez köyünde yaşayan Sadık bey Hüseyin bey oğlu ve Alekper Babahan oğlu o nahiyenin Arınç köyünde yaşamış Şirin Sultan Nebi bey oğlunun evine gelerek Beyazıt seraskerinin bölgedeki Müslümanlara yazılı bildirgesini getirmiş ve fermanını göstermişler. Bildirgede Müslümanlar Rusya hükümetine karşı isyana davet edilir. Bunun yanı sıra başka bir emir verilir ki, Sadık bey Dereleyez nahiyesini ve Şirin Sultan ise Nahçıvan nahiyesini isyana teşvik etsin.⁹ Tarih gösterir ki olaylar bu şekilde de cereyan etmiştir. Şöyle ki Nahçıvan gazasının başkanı Nazorov yardımcısı Gasparov'u olay yerine göndermiş fakat Şirin Sultan ona boyun eğmemiş üstelik aşağılayarak kovmuş, Karabağ ve Dereleyez'deki taraftarları ile isyan başlatmaya çalışmış. Malıbeyli köy sakinleri Hacı Cafer ve yeğeni Eset Kerbalayi oğlu Şuşa şehrine, knyaz Hasay bey'e bildirge getirmişler, onlardan ve Şamil'den ise Türkiye'de birilerine mektup götürmüşler.¹⁰ Görüldüğü üzere bir belge diğerindeki bilgileri netleştirmekte ve desteklemektedir.

Her iki belge (dok.640 ve C. 649.) göstermektedir ki, Hasay Han Usmiyev sadece Karabağ ile değil, Dereleyez ve Nahçıvan bölgeleri ile de yakından ilgilenmiş Türkiye ile sıkı ilişkiler içinde olmuştur. Bu da bir kez daha Azerbaycan-Dağıstan-Osmanlı ilişkilerinin yeniden araştırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Dikkatlice izlendiğinde anlaşılmaktadır ki, Kumuklar Azerbaycan ile yakından ilgili olmuş, Azerbaycan'ın başı üzerindeki tehlikeyi daha 19. yy'da görmüş ve kendi mevkilerini açıkça belli ederek Azerbaycan'ı desteklemişler. Elbette, bunun bir sebebi aynı millete, dine, ırka sahip olmaksızın, ikinci sebebi Rusya

⁸AKAK (Aktı Kavkazskoy arkeografiçeskoy komissii. Biblioteka İnstituta istorii, arkeologii i etnografii Dagestanskogo naucnogo sentra) T.11, C. 649. - Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı İlim Geliştirme Vakfı Arşivi, C. 649.

⁹ Nazir Ahmetli, *Nahçıvan Eyaletinin ve Ordubad Dairesinin Kameral Tasviri. 1831. yıl.* Ecemi, Nahçıvan 2020, s.46.

¹⁰ AKAK (Aktı Kavkazskoy arkeografiçeskoy komissii) T.9, dok.640.

işgalinden kurtulmaktır. Hasay Han'ın siyasi ilişkilerde böylesi aktifliyi her iki ülke arasındaki kültürel, ekonomik ilişkilerin hangi seviyede geliştiğini göstermektedir. Burada bir konuya da açıklık getirmek isteriz ki, Hasay Han Usmiyev'in Ermeni L.Melikov ile yaşadığı tatsızlıklar yüzünden hükümet ile sorunlar yaşadığı için 1867 yılında intihar ettiği belirtilir. Bunun intihar mı, yoksa intihar süsü verilmiş bir cinayet mi olduğunu aydınlatmak için ise Osmanlı arşivleri araştırıldıktan sonra bir kez daha yeni belgeler açısından analiz edilmeli.

Sonuç

Makalemizde, arşiv belgelerinin ışığında Hasay Han Usmiyev'in faaleiyyeti hakkında bilinen yanlışların düzeltilmesinin öneminden bahsedilmiştir. Uzun süre Sovyet memurları istismar ettiği halkların tarihleri ve kültürleri hakkında eksik (çoğu zaman yanlış) bilgiler vermiş, tarihi olayları Sovyet ideolojisine uygun şekilde değiştirmiş ve gizlemişler. Makalemizde bu durumdan payını almış Kumuk generali Hasay Han Usmiyev'in hayatı ve faaliyeti incelenmiştir. Özellikle Sovyet döneminde Hasay Han Usmiyev'in hayatı hakkında verilmiş bilgilerdeki yanlışlar açıklığa kavuşturulmuştur.

Bunun yanı sıra araştırdığımız arşiv belgesinin son 30 senede özgürlüğüne kavuşmuş ve unutturulmaya maruz kalmış Türklerin kültürlerini, tarihini, halkbilimini geri kazanmağa çalıştığı bir zamanda Azerbaycan-Kumuk-Türkiye ilişkilerinin araştırılması, öğrenilmesi onun gelecekteki gelişimi açısından faydası hakkında bilgi verilmiştir. Bugün Türk Birliği'nin kurulması için atılmış küçük adımların ışığında Rus assimilesindeki tüm Türkler gibi Kumukların da tarihi, dili, kültürü, edebiyatı, halkbiliminin assimile edilmesinin önü alınmalı, mümkün oldukça Türkologlar bu alana dikkat çekmelidirler. Dağıstan arşivlerinde bulduğumuz belgenin Nazir Ahmetli tarafından da diğer bir belge ile desteklenmesi bilimde Azerbaycan-Dağıstan-Türkiye ilişkilerinde yeni bir etabın başlangıcı kabul edilir. Eminiz ki, eğer Osmanlı arşivlerinde de bu yönde bir araştırma yapılırsa yeni bilgiler ortaya çıkacak ve ilişkilerin daha da derin olduğu öğrenilecektir. Hasay Han Usmiyev sadece Azerbaycan-Kumuk ilişkilerinin gelişiminde değil, hem de Osmanlı-Dağıstan ilişkilerinin güçlenmesi, gelişmesi ve propagandasında da önemli rol oynamıştır.

Kaynaklar

- AHMETLİ, N., *Nahçıvan Eyaletinin ve Ordubad Dairsinin Kameral Tasviri, 1831. yıl. Ecemi, Nahçıvan, 2020.*
- AKAK, (Aktı Kavkazskoy arkeografiçeskoy komissii) T.9, dok.640.
- AKAK, (Aktı Kavkazskoy arkeografiçeskoy komissii. Biblioteka İnstituta istorii, arkeologii i etnografii Dagestanskogo naucnogo sentra) T.11, C. 649. Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanına bağlı İlim Geliştirme Vakfı Arşivi.
- ALİYEV, İ., “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Temel Görevi, Halklar ve Ülkeler Arasındaki Birliği Daha Da Güçlendirmektir” 2013 <http://news.milli.az/politics/208063.html> (12.12.2021).
- Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Konuşmaları, Röportajları ve Açıklamaları. (2009), <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2009.pdf> (12.12.2021).
- DENİZ, A., ÇELİK, Ö., “Kumuklar: Etnik Hakları Ve Geleceklerine Yönelik Bir İnceleme”. *Tehlikedeki Diller Dergisi*. Winter /Kış 2021/18, s.233.
- SOLTAN, İ., *Dağıstan Edebiyatı Antalojisi*. ASE, Bakü 1959.
- ŞAMİL, A., *Uygur, Gagauz, Güney Kafkas Türklerinin Folkloru ve Edebiyatı*, Nurlan, Bakü 2011.
- “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Sekreterliği İstanbul'da yer alacak”, 2011. <http://azerbaycanli.org/az/news-643.html> (12.12.2021).
- TİŞKOV, V.A., Ed. “Narodi i religii mira”, *Ensiklopediya*, Bolşaya ensiklopediya, Moskova 1998, s.928.
- UMAROVA, S., *Kumıkskiy Ensiklopediçeskiy Slovar*, A-Ya. Mahaçkala, 2009.
- UYAR, M., “Dağıstan Tarihinin Türk Tarihi İle İlişkisi ve Dağıstan'ın Türkiye İçin Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2018, C. 119, S.234, s.217-234.